

СЕМАНТИЧНІ Й СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ НАЗВАМИ СВІЙСЬКИХ ПТАХІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

SEMANTIC AND STYLISTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE NAMES OF DOMESTIC BIRDS IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Шуленок О.С.,

orcid.org/0000-0001-5268-2726

аспірант кафедри української мови

Институту філології Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті проаналізовано особливості функціонування фразеологізмів української мови з назвами свійських птахів. Усталені одиниці – це продукт багатовікової й особливої розумово-мовленнєвої творчості народу. У фразеології об'ємно й виразно відображено національну самобутність кожного етносу, його духовну індивідуальність, зрілість, тільки йому властиве мовленнєве багатство. Фразеологізми з назвами тварин, зокрема й птахів, викликають значну зацікавленість з боку сучасних мовознавців. Мета дослідження – описати семантичні й стилістичні особливості зазначених ФО. Об'єкт фразеології розглянуто в широкому розумінні – до цього проміжного рівня включено як ідіоми, так і прислів'я, приказки, усталені образні порівняння тощо. На основі опрацьованих лексикографічних джерел констатуємо, що в українській мові наявні фразеологізми з такими назвами свійських птахів: **голуб, голубка, голуб'я, гусак, гуска, гусеня, індик, качка, каченя, півень**. Як засвідчують дослідження на матеріалі багатьох мов, в етнокультурі різних народів ФО із компонентом-орнітономеном – це, передовсім, висловлювання на позначення людини, зокрема її духовних, моральних, етичних і соціальних характеристик. Семантичний аналіз фразем із назвами свійських птахів зумовив розподіл цих одиниць за такими групами: риси характеру (позитивні: працьовитість, хазяйновитість, вірність, щирість, згуртованість, охайність та ін.; негативні: хитрість, брехливість, лінощі, легковажність, байдужість тощо), зовнішній вигляд (вродливість, непривабливість, худорлявість, високий/низький зріст, повне обличчя і т. ін.), фізичні особливості (розумність, нерозумність, жвавість, стомленість, вагітність та ін.), емоційні стани людини (задоволеність, смуток, спокій, неспокій, сердитість тощо). Щодо стилістичного аспекту встановлено, що фразеологізми з компонентами назв свійських птахів поширені в художньому та публіцистичному стилях. Наведено переконливі приклади вживання аналізованих ФО у вказаних стилях із метою характеристики людських рис характеру, зовнішності, фізичних та емоційних особливостей.

Ключові слова: зоонім, орнітономен, свійські птахи, фразеологізм, семантика, стилістика.

The article analyzes the peculiarities of the functioning of phraseological units of the Ukrainian language with the names of domestic birds. PU are the product of centuries-old and special mental and speech creativity of the people. In phraseology, the national identity of each ethnic group, its spiritual individuality, maturity, and speech richness unique to it are comprehensively and clearly reflected. Phraseologisms with the names of animals, including birds, are of great interest to modern linguists. The purpose of the study is to describe the semantic and stylistic features of the mentioned PU. The object of phraseology is considered in a broad sense – this intermediate level includes both idioms and proverbs, sayings, established figurative comparisons, etc. Based on the studied lexicographical sources, we state that in the Ukrainian language there are phraseological units with the following names of domestic birds: **pigeon, baby pigeon, goose, gosling, turkey, duck, duckling, cock**. As evidenced by research on the material of many languages, in the ethnoculture of various nations PU with the ornithonym component are, first of all, the expressions to denote a person, in particular, his spiritual, moral, ethical and social characteristics. The semantic analysis of phrases with the names of domestic birds led to the distribution of these units according to the following groups: character traits (positive: industriousness, loyalty, sincerity, cohesion, cleanliness, etc.; negative: cunning, deceitfulness, laziness, frivolity, indifference and the like), appearance (handsomeness, unattractiveness, thinness, tall/short height, round face, etc.), physical features (intelligence, stupidity, liveliness, tiredness, pregnancy and the like), emotional states of a person (satisfaction, sadness, calmness, trouble, anger, etc.). Regarding the stylistic aspect, it is established that phraseological units with components of the names of domestic birds are common in literary and publicistic styles. Convincing examples of the use of the analyzed PU in the specified styles for the purpose of characterizing human character traits, appearance, physical and emotional features are presented.

Key words: zoonym, ornithonym, domestic birds, phraseological unit (PU), semantics, stylistics.

Постановка проблеми. Українські й зарубіжні вчені по-різному трактують поняття *фразеологізм*. Погоджуємося з П. Дудиком, на думку якого, *фразеологізми* (грец. *phrasis* – зворот і *logos* – слово, вчення) – це семантично й граматично пов'язані сполучення слів, а також речення, які використовуються в мові як її усталені та здебільшого легко й образно сприймавані одиниці [1, с. 175]. Учений

також зазначає, що фразеологізми – це продукт багатовікової й особливої розумово-мовленнєвої творчості народу. У фразеології об'ємно й виразно відображено національну самобутність кожного народу, його духовну індивідуальність, зрілість, тільки йому властиве мовленнєве багатство [1, с. 178].

Зауважимо, що у нашій праці об'єкт фразеології розглядаємо в широкому розумінні – до назва-

ного проміжного рівня включаємо як ідіоми, так і прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми, сентенції, усталені образні порівняння, стійкі терміносполучення, примовки тощо.

Вивчення фразеологізмів із назвами тварин, зокрема й птахів, викликає значну зацікавленість з боку сучасних мовознавців. На думку О. Лазер-Паньків, завдяки аналізу національно-культурної семантики фразем найбільш повно відображається своєрідність пізнавального й емоційного досвіду етносу, фіксуються його ціннісні орієнтації, система його естетичних, моральних та етичних уподобань [2, с. 259].

Аналіз досліджень. Вивченням анімалістичної, зокрема почасти й орнітологічної фразеології, займалися Г. Онуфрійчук, В. Жайворонок, Л. Савченко, М. Кирилук та ін. Попри це, вважаємо, що українські ФО з компонентами-орнітономенами потребують глибшого аналізу в семантичному й стилістичному аспектах.

Мета розвідки – проаналізувати семантичні й стилістичні особливості сучасних українських фразеологізмів із назвами свійських птахів.

Джерельну базу праці становлять різноманітні лексикографічні видання: «Фразеологічний словник української мови» (В.М. Білоноженко та ін.), «Фразеологічний словник української мови» (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко), «Українські прислів'я та приказки» (С.В. Мишанич, М.М. Пазяк), «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко), «Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини ХІХ століття» (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко та ін.), «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (Н. Хобзей та ін.), «Що сільце, то нове слівце» (З. Мацюк), «Фразеологія перекладів М. Лукаша» (О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк), а також художні та публіцистичні тексти.

Виклад основного матеріалу. На основі опрацьованих лексикографічних джерел констатуємо, що в українській мові наявні фразеологізми з такими назвами свійських птахів: *голуб, голубка, голуб'я, гусак, гуска, гусеня, індик, качка, каченя, півень*. Зауважимо, що ФО з орнітономенами *курка (квочка), курча* вже були об'єктом нашого аналізу [10], тому у цій праці значну увагу на вказаних одиницях не акцентуємо.

Як засвідчують дослідження на матеріалі багатьох мов, в етнокulturі різних народів фразеологізми із компонентом-орнітономеном – це, передовсім, висловлювання на позначення людини, її духовних, моральних, етичних та соціальних характеристик (Лазер-Паньків с. 259). Тобто дія

антропоцентричної тенденції в фразеології виявляється зримо. Таким чином, серед досліджених ФО з номенами свійських птахів ми виокремили такі семантичні групи: риси характеру, зовнішній вигляд, фізичні особливості, емоційні стани людини.

Голуб, голубка, голуб'я

В українській мові орнітономен *голуб* вживається у ФО для надання людині позитивних рис. Наприклад, для характеристики вірності, широти: *жити як (ті) голубки (пара голубів (голубчиків); всі дівчата – голуб'ята, а де ж ті чортів баби беруться?* Вислів *голуб миру* використовують, коли йдеться про чиєсь прагнення вирішити конфлікт мирним шляхом, жити без ворожнечі.

Крім того, відзначаємо наявність фразем, що вказують на негативні риси характеру людини. Наприклад, балакучу особу описують так: *почне про воли, кінчає про голуби*. На позначення лінивої людини використовують фразеологізми *ганяти голубів; голубам дулі давати*. Вислів *козак, як голуб, знявся та й полинув* характеризує легковажну персону.

Фіксуємо вислови, пов'язані із зовнішнім виглядом людини. Для прикладу, ФО *сивий як голуб (сива як голубка)* у значенні «зовсім, повністю».

Також відзначимо фразеологізм, у якому протиставлено фізичні стани жвавість/стомленість: *із дому йде, як голуб, гуде, додому повертається – і голосу позбувається*. Існує й ФО *пуриці виробляти*, яка означає «перевертатися сторчаком» (*пуриць* – порода голубів, які характеризуються незвичайним польотом (Хобзей с. 479).

ФО з орнітономеном *голуб* поширені в художній літературі. Наприклад, їх використовують у творі для опису зовнішності героя: *Захар Беркут – се був сивий, як голуб, звиш 90-літній старець, найстаріший віком у цілій тухольській громаді (І. Франко)*.

Також фіксуємо усталені одиниці з компонентом *голуб* у публіцистиці. Зокрема досить поширена ФО книжного походження *голуб миру: Маленькі ізраїльтяни створили «голубів миру» з панепу (espresso.tv, 24.10.2014, 10:37)*. Указана фразема також фігурує як назва певних масових заходів – акцій, флешмобів тощо. Наприклад, *В Ізраїлі відбулася акція «Голуб миру», в якій взяли участь ізраїльські діти (espresso.tv, 24.10.2014, 10:37)*. Крім того, зазначена стійка одиниця здатна трансформуватися у відфразему-оказіоналізм, вживаючись у протилежному значенні: *"І збав нас, Боже, від голубів-псевдомиротворців, які пропонують завершити війну за один*

день", – пише музикант 43-річний Святослав Вакарчук у статті для сайту "Українська правда" (*gazeta.ua*, 19.09.2018, 15:25).

Гусак, гуска, гусеня

ФО з номенами *гуси, гусак, гуска* і под. позначають переважно негативні риси характеру людини. Такі фраземи, як *нести (свою) голову, як гуска (гусак); ходити гускою* символізують горду, зарозумілу, пихату особу. Хвалькуватість описує фразеологізм *пнутися як жаба до гуски*. Із хитрістю асоціюється вислів *як Панасова гуска*. Фразеологізм *гнати (заганяти) гусака (гусей)* пов'язаний із людиною, яка говорить неправду, нісенітницю або удає із себе дурня, який не розуміє чогось. Про легковажну особу кажуть: *гуси в голові*. Про байдужого до справедливих зауважень інших говорять: *як з гуски (гусака, гуся) вода*. Варто зазначити, що вода з гусячого пір'я спадає тому, що гуска постійно змащує його жиром, який виробляє залоза, розташована біля хвоста (Ужченко ФСУМ с. 43).

Водночас, існують ФО з названими вище компонентами, що описують людину з позитивного боку. Фразеологізм *три гуски, три невістки зроблять ярмарок* пов'язаний із хазяйновитістю, працелюбністю. Вислів *і гуси вола з ніг звалить, як їх багато* асоціюється зі згуртованістю.

Відзначаємо вислови, що характеризують зовнішність людини. ФО *хоч гусей бий* змальовує дуже повне, одутле обличчя людини. Якщо комусь щось зовсім не личить, зазначають: *пристало як гусаку роги; личити (пристати, іти) як гусці галстук*.

Фраземи, до складу яких входять номен *гуси, гусак, гуска* і под., також характеризують фізичні особливості. Наприклад, вислів *за курку судилась – гусака несе* вказує на кмітливую особу. Натомість розумово обмежену людину описують так: *дурний як гуска; безмозга гуска; як мокре гуся; страшне перо не в гусака, а в дурака; гуси в голові, гуси вперед хвостами полетіли; із гусима; гусей погнати*. Вислів *ходити як гуска* позначає ходу жінки, яка очікує дитину. Незручність характеризують так: *сидіти (умоститися) як гусь (гуска) на мотоциклі*. ФО *гусей ловити* означає «дуже мерзнути, відчувати сильний холод». Фразеологізм *як гуска води [набралася]* пов'язаний зі станом алкогольного сп'яніння.

ФО з аналізованими компонентами репрезентують емоційні стани. Фразеологізм *опустив крила як обскубана гуска* передає почуття розгубленості, зняквовілості, розпачу. Сердиту людину описують так: *роззявив губу як жаба на гусеня; розпалився як жаба до гусяти*. Вислів *з'їли гади*

гусака! слугує емоційним вигуком у випадку, коли щось пропало. ФО *жінці плакати, що гусакові босоніж ходити* асоціюється із здатністю осіб жіночої статі легко розчулюватися, бути надмірно ніжними у вияві почуттів – схильністю до плачу, тонкосльозістю.

У художній літературі досить поширена фразема *як з гуски (гуся) вода*. Наприклад, вказану ФО можуть використовувати для опису чогось, що не впливало на героя: *Раніше легко випивав дзбан меду, а венгржину – без кінця-краю... і як з гуски вода! А тепер от... задихаюся!* (М. Старицький).

У публіцистиці також часто вживають названу ФО. Наприклад, із метою опису того, хто уникнув відповідальності за поганий учинок: *Поліція каже, що мамі вручили протокол тільки тому, що це вона прийшла забирати дитину. А не батько. З нього як з гуся вода. Чудова логіка. Тобто замість шукати того, через кого дитина опинилася в небезпеці, і проводити з ним бесіди, і вручати протокол, поліція вирішує, що логічним буде покарати матір* (*nv.ua*, 20.05.2021, 18:05).

Індик (дундук)

ФО з компонентом *індик* зазвичай описують негативні риси характеру людини. В українській етнокulturі зовнішній вигляд і особливості поведінки птаха зумовлюють символіку пихи, зарозумілості (*гордий як індик*). Про людину, яка часто полюбить хвалитися, кажуть: *пихитися як індик*.

Фраземи з вказаним орнітономеном передають емоційні стани: задоволення (*пишатися мов індик*); невдоволення (*надутися (наприндитися) як (мов, ніби) індик*).

Також існують фразеологізми з вказаним номеном, пов'язані із зовнішнім виглядом людини. Про особу, яка причепурюється, жартівливо говорять: *фуфуритися як індюк*. ФО *індюшиця горбата* вживають для опису нестатурної жінки.

Наведемо ФО, які асоціюються з фізичними особливостями людини. Для опису нерозумної людини використовують вислови: *я тобі про індіки, а ти мені про кури дикі; згода: бика за індіка; проміняв бика на індіка; дундук з пустими ящиками*. Стан холоду виражає ФО *посиніти як пуп індічий* «дуже, зовсім змерзнути».

Знаходимо приклади вживання ФО з назвою *індик* у художній літературі й публіцистиці, зокрема для опису емоційного стану. Пор.: *Розсердився старий, гримнув дверима, пішов. А Карпо й собі надувся, мов індик* (М. Коцюбинський); *Я саме пишався, мов індик, бо у московській «Літературній газеті» про мене маститий критик сказав 10 рядків пети-*

том. У тебе очі на лоба полізуть з подиву, коли ти вичитаєш там, що я «самостоятельный». *Отаке-то* (*inlviv.in.ua*, 13.03.2021, 10:00).

Качка, каченя

В українській мові назву **качка** вживають у ФО на позначення позитивних і негативних рис характеру людини. Спритність втілює вислів *шугу, соколе з соколицею: качки на ставу* «треба діяти, поки для цього існують сприятливі обставини». Неохайність описують за допомогою фраземи (*писати*) як *качка хвостом по воді* «некрасиво, неакуратно». Брехливу особу характеризують за допомогою ФО *це той, який одним пострілом сорок сім качок б'є*.

Фіксуємо вислови, що описують фізичні особливості особи. Про нерозумну людину кажуть: *вумний (грамотний) як вутка (а плаваєш як утюг); тільки яйця не несе*). Якщо хто-небудь не скоро починає розуміти порівняно прості речі, говорять: *доходить як вуткі (вутці) (до вутки; до утки) (на треті (п'яті) сутки)*. Фразама *ходити як качечка* вказує на ходу жінки, яка очікує дитину. Про нетверезу людину, що хитається, втрачає рівновагу, говорять: *іде, качки заганняючи; бач, як качки заганняє*. На позначення стану голоду вживають вислів *голодній качці все зерно на гадці*.

Існують фраземи з вказаними номенами, що передають емоційні стани. ФО *моє щастя таке, як у тої курки, що качата водить* вказує на людину, сповнену смутку. Сердитість позначає вислів *розпаливсь (пнеться) як жаба до каченяти*. ФО *щоб тебе качка (ніжкою) копнула (брикнула)* уживають для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось.

Також зазначимо поширений фразеологізм, який пов'язаний із зовнішнім виглядом. Для опису негарної людини вживають ФО *гидке каченя*.

Приклади вживання ФО з компонентом **качка** фіксуємо в художній літературі. Наприклад, фразему *щоб (бодай) тебе качка копнула* використовують у творах із метою опису ставлення одного героя до іншого: – *Порода! А бодай тебе, пане добродію, качка копнула! А мені все здавалось, що ти хлопський син! (І. Вільде)*.

У публіцистичних текстах досить поширена ФО *гидке каченя*. Вказану фразему вживають для порівняння зовнішності птаха як із людиною, так і з твариною: *Колумбійська акторка Ана Марія Ороско стала першою, хто зіграла «гидке каченя» в оригінальному серіалі Betty la fea (tsn.ua, 19.03.2021, 10:45); Гидке каченя: померанський шпіц, від якого відмовилися заводчики, став зіркою інтернету (upn.com.ua, 04.08.2018, 13:07)*.

Півень (когут)

Чимало ФО з назвою **півень (когут)** асоціюються з позитивними та негативними рисами характеру людини. Наприклад, фраземи *і півень на своєму гнізді (смітті) гордий; і когут сміливий на своєму смітті; на батьковому смітнику і півень воєвода* вживають на позначення хазяйновитої особи. Про охайного хлопця говорять: *гарний півень*. Гордовиту людину описують за допомогою вислову *ходити півнем (як півень)*. ФО *задерти хвоста як півень* вказує на хвалькувату людину. Фразеологізм *носитися як півень з яйцем* стосується особи, яка незаслужено приділяє велику увагу чому-небудь. Вислів *як півень хвостом (начеркав)* пов'язаний із тим, хто пише недбало, неохайно. Фраземи *півень гамбурзький; гонитися як півень* описують перебірливого хлопця, який подобається багатьом дівчатам. Про зрадливого чоловіка кажуть: *гулящий півень*.

Також існують фразеологізми з аналізованим компонентом, пов'язані з людською зовнішністю. Для прикладу, про вродливого хлопця говорять: *як півень; гарний півень*. Фразама *це не один півень курку не задушив* характеризує великого чоловіка та маленьку жінку. Про худого чоловіка кажуть: *як півень колгоспний*. ФО *як півень розмальований* вказує на людину, вдягнену погано, без смаку, строкато.

Крім того, орнітономен **півень** вживається у висловах, які стосуються емоційних станів людини. Фразеологізм (*дивитися*) *як півень на тік* позначає стан зосередженості. ФО *кричати як півень* описує голосистого, крикливого чоловіка. Зіставлення станів спокій/неспокій яскраво відображено у фраземі *зле там ся діє, де півень мовчить, а курка піє*.

Компонент **півень** фігурує у ФО, що передають фізичні особливості людини. Фразеологізм *півня на заріз ведуть, а він каже: «Кукуріку!»* символізує нерозумність. Протиставлення станів холод/тепло, голод/ситість спостерігаємо у вислові *з голоду та холоду і півень не співає, а від тепла та їжі і курка закукурікає*. ФО *пущати (ловити)/пустити (зловити) півня* вживається на позначення людини, яка видає фальшиві звуки під час співу чи декламації. Відзначимо ФО з вказаним орнітономеном, яку вжито в художньому стилі з метою опису недосконалого співу людини: *Один соліст у хорі торгівців зірвався і пустив півня (М. Тарновський)*.

Висновки. Отже, наше дослідження засвідчує, що в українській мові наявні фразеологізми з такими назвами свійських птахів: *голуб, голубка, голуб'я, гусак, гуска, гусеня, індик,*

качка, каченя, півень. ФО з вказаними номенами ми розподілили за семантичними групами: риси характеру (позитивні: працьовитість, хазяйновитість, вірність, ширість, згуртованість, охайність та ін.; негативні: хитрість, брехливість, лінощі, легковажність, байдужість тощо), зовнішній вигляд (вродливість, непривабливість, худорлявість, високий/низький зріст, повне обличчя і т. ін.), фізичні особливості (розумність, нерозумність, жвавність, стомленість, вагітність та ін.), емоційні стани людини (задоволеність, смуток, спокій, неспокій, сердитість тощо).

Щодо стилістичного аспекту було встановлено, що фразеологізми з компонентами назв свійських птахів поширені в художньому та публіцистичному стилях. Наведено переконливі приклади вживання аналізованих ФО у вказаних стилях із метою характеристики людських рис характеру, зовнішності, фізичних та емоційних особливостей.

Перспективними вважаємо подальші розвідки, присвячені семантичним і стилістичним аспектам назв диких і свійських птахів у складі українських ФО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дудик П.С. Стилістика української мови: навчальний посібник. Київ : Академія, 2005. 368 с.
2. Лазер-Паньків О.В. Структурно-семантичний аналіз давньогрецьких фразеологізмів із компонентом-орнітонімом. *Studia linguistica*. 2012. Вип. 6 (1). С. 259-264.
3. Словник фразеологізмів української мови / укл. : В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 1104 с.
4. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ : ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2013. 552 с.
5. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.
6. Українські прислів'я та приказки / упор. С.В. Мишанич, М.М. Пазяк. Київ : Дніпро, 1984. 390 с.
7. Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини ХІХ століття / В.Д. Ужченко та ін. ; за ред. В.Д. Ужченка. Луганськ : Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2013. 288 с.
8. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / укл. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2002. 735 с.
9. Хобзей Н. та ін. Лексикон львівський; поважно і на жарт. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 672 с.
10. Шуленок О.С. Семантичні й лінгвокультурні особливості фразеологізмів із компонентами курка (квочка), курча в сучасній українській мові. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. 2 (95). С. 161-171.
11. Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся / З. Мацюк. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 476 с.